

Mitologija Srednje Evrope

1.

Kaj pravzaprav razumemo pod pojmom *srednja* – ali – *Srednja Evropa*, katere države in regije pokriva, po kakšnih kriterijih ji lahko pripadajo?¹ V preteklosti je nastalo precej različnih konceptov, poskusov in nenazadnje ironizacij² srednjeevropskega povezovanja. Delijo se na več izključujočih se tipov. Prvič, to naj bi bil prostor strpnosti in enakopravnega sodelovanja. Friedrich Neumann je 1915. pisal o nujnosti politične skupnosti majhnih narodov s tega področja, ki pa naj bi priznavala njihovo integriteto in razlike med njimi. Drugič, pri mnogih velikonemških avtorjih med vojnama naj bi bila *use-nemška srednja Evropa* najbližji prostor za nemško ekspanzijo. Z vidika zmagoslavnih antantnih držav, predvsem Francije, je bila *sanitarni kordon* pred širjenjem boljševiške revolucije iz Sovjetske zveze. S tem namenom je bila tudi ustanovljena *mala antanta*, ki je od 1920. povezovala Češkoslovaško, Romunijo in kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Na začetku tridesetih let je bil aktualen načrt o *Podonavski Evropi*, o federaciji narodov na ozemljih nekdanje Avstro-Ogrske. Znan je koncept *Intermarum* poljskega politika, zunanjega ministra za časa Pilsudskega, Jozefa Becka.

Dalje, v obdobju blokovskih zaostrovanj na stari celini po drugem svetovnem spopadu, ko je *srednja* Evropa dejansko

¹ V članku razvijam nekatera izhodiščna razmišljanja o srednjeevropski mitologiji, ki sem jih zapisal v drugem delu eseja **Miti in ideologije II.** v **Razgledih**, 16(1023), 2. 9. 1994, str. 30 in 31. Slovensko mitološko samopredstavo opisujem v posebnem članku, ki bo objavljen v letošnjem letniku **Teorije in prakse**.

² Peter Handke tako govori o srednji Evropi kot o **meteorološkem pojmu**.

izginila, je ideja pomenila njihovo alternativo, torej poskus presejanja ali brisanja ločitvene črte med Vzhodom in Zahodom. Eden prvih poskusov tega je bil predlog poljskega zunanjega ministra Adama Rapackega iz 1957. leta o brezjedrski srednji Evropi. V sedanjem času mnogi srednjo Evropo revalorizirajo kot posebno skupino držav z lastno logiko razvoja, kot svojstveno entiteto; drugi pa le kot vmesno stopnjo *na poti* v zahodnoevropske integracijske procese.

Različni koncepti so dajali temu – geografsko težko opredeljivemu – področju različna imena, npr. *Srednja Evropa* (*Mittel-europa*), *Med-Evropa* oz. *Vmesna Evropa*, *Prehodna Evropa*, *Centralna Evropa*, *Donavska regija*, *Donavska Evropa* ipd. To naj bi bil tretji veliki del stare celine, *tertium datur* med vzhodom in zahodom, posrednik med njima. Vanjo so – velikokrat po precej arbitrarnih kriterijih – različni avtorji prištevali različne dežele; najpogosteje tiste, ki jih je včasih združevalo Avstro-Ogrsko cesarstvo. Gyorgy Konrad je še pred padcem železne zavese pisal o *srednjeevropski konfederaciji*, ki naj bi povezo-

vala Madžarsko, Avstrijo, Italijo in Jugoslavijo. Milan Kundera je v srednjo Evropo prišteval Poljsko, Češkoslovaško, Avstrijo in Madžarsko. Hrvaški strokovnjak za geopolitiko Radovan Pavić je vanjo uvrstil Nemčijo, Švico, Avstrijo, Poljsko, Češko, Slovaško, Madžarsko, Slovenijo, Hrvaško (brez Istre in Dalmacije), Vojvodino, Sedmograško in panonski del Romunije. Antonin Šnajdarek pa Poljsko, Češkoslovaško, Avstrijo, Madžarsko, Romunijo, Jugoslavijo, Bolgarijo in Albanijo. V Beckovem *Intermarumu* so se v srednji Evropi znašle tudi pribaltiške republike in Grčija, torej ozemlje od Baltiškega do Egejskega morja; v načrtu Rapackega pa Poljska, Češkoslovaška in obe Nemčiji. Danes CEFTA med seboj povezuje *višegrajsko četverico*, Poljsko, Češko, Slovaško in Madžarsko.³

Čeprav lahko v mitoloških imaginarijih srednjeevropskih narodov zasledimo mnoge elemente mitologije osvoboditeljstva kot pri južnoslovanskih narodih, pa so najpomembnejši mit o kulturnem narodu, habsburški mit oz. francjožefovska zlata doba in mit o časovno-prostorski prehodnosti. Poleg teh pa lahko opazimo tudi še množstvo drugih mitskih zgodb in elaboracij, ki so mnogokrat v nasprotju s temi najvidnejšimi.

2.

Za srednjo Evropo velja razširjeno prepričanje, da je kljub prepričanosti legi na križišču velikih kultur in religij ter izpostavljenosti nasprotujočim si političnim in drugim interesom (nekateri nemški geopolitiki so jo v preteklosti grdili kot *hudičev pas*⁴) področje kulturnega dialoga, mirnega sobivanja mnogih malih narodov, simbioze različnosti, *duhovne palimpsestnosti* (Tine Hribar), kulturne demokracije, enotnosti iz razlik, žametnih prehodov, neeruptivnih transformacij oz. nebolečih zdrsov v naslednjo stopnjo. Skratka, *srednjeevropska republika duha* (Konrad) naj bi bila nekakšna oaza spokojnosti in miru, popolno nasprotje večni pomladi nacionalizmov na divjem Balkanu, neukročeni Rusiji ter vedno znova potlačenim nasprotjem na evropskem Zahodu. Srednja Evropa naj bi bila prej kot karkoli drugega *kulturni, civilizacijski pojem oz. stanje duha*. Takšna samopredstava se sicer sliši lepo in učinkuje, toda kje so njene omejitve?

Milan Kundera je trdil, da je srednja Evropa kulturno na Zahodu, da pa je bila od 1945. politično na Vzhodu.⁵ Imela naj bi nekakšno *strast do različnosti*, ki se je ohranila navkljub neugodnim političnim pritiskom (*med Rusi in Prusi*). Države s tega področja so namreč povečini izgubile svojo neodvisnost in pripadle večjim imperijem. Zadnji med njimi je bila Avstro-Ogrska, ki je s svojim propadom – zaradi nesposobnosti izgraditi federalizem vseh narodov v svojih mejah – zapečatila tudi

³ Ti koncepti zelo spominjajo na različne načrte povezovanja ali/in združevanja Evrope kot celote **med Brestom in Brest-Litovskim**. Med odmevnejšimi je bila **Panevropa** grofa Coudenhove-Calegrija iz leta 1923, ki je obsegala cel kontinent razen Rusije in Velike Britanije. Avtor se je zavzemal za **Združene države Evrope po zgledu ZDA**, za poenotenje na njeni **ozki poti v boljše prihodnost med Scilo ruske vojaške diktature in Karibdo ameriške finančne diktature**. Hitlerjev mit o **novi Evropi**, o **Evropski skupnosti narodov, Volkergemeinschaft** – seveda pod nemškim vodstvom – je doživljal med različnimi evropskimi narodi različne odzive. V povojnih desetletjih sta pomembna zlasti koncepta integrirane, nadnacionalne podobe Evrope politikov, kot so bili Robert Schuman, Jean Monnet ali Paul Henri Spaak na eni strani; in na drugi o **Evropi domovin** Charlesa de Gaulla, ki naj bi predstavljala – na čelu s Francijo – ob velesilah tretji enakouredni gospodarsko-politični in vojaški blok. Z velikimi pričakovanji je bilo pričakovano **prelombo** 1992. leto **združene Evrope**. Glej tudi omenjeni prispevek Josepha Rovana.

⁴ Tu naj bi namreč – na škodo šibkih Srednjeevropejcev – silovito

trčila nemški **Drang nach Osten** in ruski **Drang nach Westen**.

⁵ **Tragedija srednje Evrope**, str. 3456.

Podobno je zatrdil že Miroslav Krleža, namreč da je srednja Evropa situirana v centru, kulturno na Zahodu in politično na Vzhodu.

⁶ Aludira najbrž na začetni verz poljske himne **Poljska še ni umrla...**

⁷ P. Vodopivec, **Srednja Evropa je, Srednje Evrope ni**, str. 10.

⁸ **Politika in literatura: politika v literaturi in literatura v politiki**, str. 404-412.

⁹ **Identiteta Srednjeevropejca**, str. 877-881.

njihovo prihodnost. Srednja Evropa naj bi jim torej bolj kot politično rešitev predstavljala kulturo ali usodo. Kundera govori torej o *družini narodov s svojo vizijo sveta*, o *kulturnem prostoru*. Srednjeevropejci naj ne bi bili osvajalci, ampak prej žrtve *velike zgodovine*, mali narodi, ki pa *še niso umrli*.⁶ Mnoge politične naloge so – zaradi premajhnega deleža gospodarsko-političnih elit – prevzeli izobraženci: najpomembnejše sredstvo narodove samouresničitve v srednji Evropi sta področji kulture in duha.⁷

Prav kultura naj bi bila buditeljica teh narodov, tista, ki je na tem etnično razdrobljenem področju pripravljala vstaje zoper tujce, ki je bila dejavnik oblikovanja nacionalne in politične zavesti. Drugače rečeno, njen agens združevanja: nacija je bila v tem področju konstituirana predvsem kot kulturno-jezikovna skupnost. Torej drugače kot na Zahodu, kjer je bil odločilen geografsko-politični ključ in kjer poznamo veliko bolj homogene nacionalne države, npr. Francijo, Veliko Britanijo, države na Skandinavskem in Pirenejskem polotoku. Pa tudi drugače kot na Balkanu, kjer so bile bistvene religijsko-kulturne razlike. V srednji Evropi je bog odstopil mesto kulturi, pravi Kundera v istem eseju. Arpad Goncz, po lastnih besedah *pisatelj in politik*, pravi, da je na Madžarskem literatura, predvsem pesništvo, že stoletja sredstvo narodovega samoizražanja, tako kot v Avstriji glasba in na Češkem in Poljskem drama.⁸ Tudi Harrie Salman zatrjuje, da identiteta Srednjeevropejcev ni nastala v nacionalnih državah, temveč v kulturni skupnosti številnih narodov brez lastne države.⁹ Skratka, kulturna produkcija naj bi imela pomembno vlogo pri oblikovanju srednjeevropskih narodov in držav.

Glavna nevarnost mita o *kulturnem narodu* oz. o apriorni kulturnosti v deželah srednje Evrope je v tem, da premakne težišče elaboriranja stvarnosti in konfrontiranja z nasprotnimi interpretacijami izključno v sfero kulture. Drugače rečeno, vsak problem ali odločitev nujno postane *kulturni* in s tem prikrije svoje politično ozadje. Gre še za eno obliko etnocentrističnega mita o predestiniranosti, *izbranosti naroda*, ki se tokrat imenuje kultura. Ta pridobi *nadkulturno* poslanstvo in se razbohoti tudi na zunajkulturne sfere. Proces *kulturalizacije* je skladen procesu, ki ga Barthes imenuje *naturalizacija*: politika se "depolitizira", umesti na varen nivo, dvigne nad partikularizme. Gotovo je imela kulturna in razumniška tradicija pomembno vlogo v življenju malih srednjeevropskih narodov, drugačno od tiste na sosednjih prostranstvih. Toda počezno zamenjevanje politike s kulturo je problematično in – kot bodo zgledi še pokazali – zgodovinsko pogosto neutemeljeno.

3.

Mitska preteklost je ektemporalna: predstavlja nekakšno mitsko stvarnost, ki koeksistira z izkustveno stvarnostjo vsakdanjega življenja na isti sinhroni ravni.¹⁰ Tako je idealizirana referenca srednjeevropskih družb postal *dunajski oz. cesarski mit* (J. Roth), čas habsburškega *fin-de-siecla* oz. širše, obdobje nekje od 60. let prejšnjega stoletja do začetka 1. svetovne vojne. In to kljub tedaj izrazito asimetrični razporeditvi politične, gospodarske in kulturne moči ter temu sledečemu izkoriščanju in zatiranju malih narodov. A. Goncz tako v nekem intervjuju govori o *krasnem primeru regionalizma* v tistem času: krona je zares združevala kar 11 narodov, Germane, Madžare, Slované, Romane in Žide; katolike, protestante in pravoslavce, pripadnike muslimanske in židovske vere; industrijsko visoko razvite in skoraj srednjeveško okostenele. Češki zgodovinar in politik iz prejšnjega stoletja František Palacky je izjavil, da *če Avstrija ne bi že tako dolgo obstajala, bi jo morali pravzaprav čimprej ustvariti v prid Evrope in celo v prid človeštva*. Staro celino naj bi obranila pred Turki, obenem pa naj bi ščitila tudi male narode, ki jih je imela pod svojim okriljem. Pojavljalo se je tudi izenačevanje Avstrije z domnevnimi funkcijami, ki jih je imela Avstrijska marka pod gospostvom Babenberžanov v letih 976-1246 (npr. funkcije *jeza in mostu*¹¹). Še sedaj se ima Avstrija za *srce Evrope*.

Maratonsko 68-letno vladarsko obdobje (1848-1916) Franca Jožefa, *patriarha monarhične Evrope*, je v kolektivnem spominu mnogih srednjeevropskih narodov ostalo zapisano kot doba spokojnosti, urejenosti in varnosti. Bil je arhetip monarhičnega veličanstva; k njegovemu kultu sta prispevala tudi preišljeni dvorni ceremonial in habsburška pompoznost. Uteležal je enotnost skupka različnih protislovij svojega cesarstva, saj je bil kot tečaj sistema sposoben krotiti vse sredobežne silnice, ki so ogrožale krhko ravnovesje. Zato ni presenetljivo, da mnogi preprosti ljudje – znani so primeri tudi iz naših krajev – niso mogli verjeti novici o cesarjevi smrti. Zaradi dolgega življenja so ga namreč enačili s stabilnostjo načela habsburške celote. Zanimivo je, da je habsburški revival od 70. let zelo močan v severni Italiji, in to na različne načine (npr. gibanje *Civiltà Mitteleuropea*). Zgolj za ilustracijo: od 1976. leta v Giassicu pri Cormonu prirejajo vsakoletno ljudsko praznovanje, avgustovsko slavje – edino take vrste v Evropi – “ob cesarskem rojstnem dnevu”.¹²

Janko Kos govori o habsburškem mitu kot o posebnem razmerju do sveta, ki je naperjeno zoper nacionalni, politični, moralni in socialni radikalizem. Ta mit raste iz umirjenega konservativizma, racionalnega *savoir-vivre* in volje do ohranitve statusa quo, ki ga odlikujejo razumnost, ravnotežje sil, ljube-

¹⁰ E. M. Meletinski, *Poetika mita*, str. 178.

¹¹ M. Mitterauer, *Jubileji in zgodovinska zavest*, str. 191 in 192.

¹² R. Strassoldo, *Meje in sistemi*, str. 185.

¹³ *Srednja Evropa kot literarnozgodovinski problem*, str. 51.

¹⁴ *Tako je pisatelj Robert Musil imenoval Austro-Ogrsko cesarstvo.*

¹⁵ J. Kos, *ibid.*, str. 52.

¹⁶ F. Bučar, *Srednja Evropa –mit ali stvarnost?*, str. 60 in 61.

zniva medčloveškost, predvsem pa varnost, za katero je jamčilo *staro cesarstvo*.¹³ Toda habsburški mit – ki je postal del tudi tedanje literarne produkcije – je Avstrijcem pomenil nekaj drugega kot drugim narodom črno-žolte *Kakanije*¹⁴, Čehom, Madžarom, Hrvatom, Slovencem in Poljakom. Bil je namreč eden od ideoloških odgovorov na emancipacijske težnje in centrifugalne procese, ki so jih uvajale te književnosti v svoje nacionalne ideologije.¹⁵ Ideja o nadnacionalnem karakterju te mnogonacionalne države je imela največ podpore prav pri bolj privilegiranem narodu, *enakopravnejšem* med enakopravnimi. Tihi ali očitni, bojevitni in kasneje celo genocidni nemški nacionalizem je dokončno uničil zavest o srednjeevropski pripadnosti, povzročil zlom podonavske monarhije in s tem zaton t. i. *avstrijskega poslanstva*¹⁶.

Habsburški mit je torej pomenil najprej integracijsko vezivo Avstro-Ogrske; v desetletjih po razpadu cesarstva in po velikih, radikalnih spremembah na teh ozemljih pa je postal mitska referenca, zgled spokojnosti in zlatih časov v mitologijah prehoda srednjeevropskih narodov.

4.

Ena od mitskih stalnic na tem področju je poudarjanje prehodnosti. Srednjeevropske družbe so stalno v stanju in kraju *med*, v *prepihni* legi v vedno novih *prehodnih* obdobjih in v *prehodnih* razmerah. To pa povzroča občutek negotovosti, razdvojenosti in opravičuje kakršnekoli ukrepe pri stalnih *premostitvah* na bolje ali pa zatekanje v kako idealizirano preteklo obdobje. Te družbe naj bi bile skozi vso zgodovino in sedanjost v nekakšnem težkem, izrednem stanju časovnih prehodov in geostrateških prepilov, kar je seveda legitimiralo nenehno uvajanje izrednih razmer in drastičnih ukrepov. Miti prehoda, tranzicije, (r)evolucije, *post-ureditev*, vmesnih stanj ipd. vedno znova opravičujejo radikalne oblastne strategije, ki da so nujno potrebne zaradi *graditve novega* ali *obračunavanja s starimi strukturami*, trenutno odrekanje naj bi vodilo k lepši prihodnosti, sedanjosti neprijetni ukrepi pa da so *nujni, neizogibni*. *Prepihnost* omogoča sklepanje vedno novih zavezništev in hitre zasuke v političnih povezavah. Legitimiranje s časovno-prostorsko prehodnostjo dovoljuje oblasti praktično vsakršne ekscese, boleče rešitve in enostranske posege.

Dežele srednje Evrope se srečujejo s podobnimi vprašanji sedanjosti, preteklosti in prihodnosti kot vse družbene skupnosti v tranziciji; oblikovale so se specifične dimenzije mitov prehoda. V postsocialističnem novoreku so se znašli izrazi kot *proces preverjanja* (na Češkem in Slovaškem); *moralna prenova* in

duhovna obnova; Poljake naj bi od preteklosti ločila *politika debele črte* (Tadeusz Mazowiecki). Pogoste so težnje po "discipliniranju" neposlušnih novinarjev in medijev; znova namreč prihaja do poskusov mitiziranja zgolj ene resnice. Tako kot ponekod na Balkanu je tudi v večini teh držav prišlo do *revolucije svetnikov* (Tomaž Mastnak). Zgodil se je *come-back* odrešenika, kar je pripeljalo do kombiniranja karizmatične oblasti s tradicionalno in do procesa istenja osebne in kolektivne usode, npr. na Češkem (*kraljevski kult*), Poljskem in na Madžarskem. Poudarek je na pobožanjeni osebnosti "poštenega" politika s kulturniško ali razumniško reputacijo, prej preganjanega "dobrega človeka", ki sedaj intuitivno odkriva voljo nacije. Njegova življenjska usoda naj bi bila tudi usoda njegove družbe.

Veliko vidnih srednjeevropskih politikov namreč izhaja predvsem iz pisateljskih krogov, kar naj bi dokazovalo prevlado argumenta peresa nad močjo meča in jamčilo za to. Nastane vera v oblast in avtoriteto dobrih ljudi¹⁷, kulturnikov. Poleg "kulturn(išk)ega sindroma", razširjenega prepričanja o odločilni vlogi kulture in njenih nosilcev v procesih demokratizacije teh družb, pa ima Konrad zahtevo po samoupravi za organizacijski center srednjeevropske ideologije konec 70. in v 80. letih.¹⁸ Sedanja šibkost ustanov nasproti osebam se kaže tudi v tem, da so ljudje nagnjeni k temu, da informacije personalizirajo.¹⁹ Drugače rečeno – verjamejo jim le, če imajo ustrezni osebni pečat. Vse to pa ovira normalno institucionalizacijo političnega prizorišča.

S padcem komunizma je prišlo – v nekaterih krogih in strankah – do rehabilitacij tistih osebnosti, ki so bile v tem času sporne ali osovražene. Do *vrnitve starih demonov* (Adam Michnik), klicanja *besov* je prišlo na Slovaškem z obujanjem spominov na vodjo kolaboracionističnega režima Josefa Tisa, v Romuniji na Jona Antonescuja, na Madžarskem na Miklosa Hortyja, v Srbiji na Dražo Mihajlovića in na Hrvaškem na Pavelića. Vsi ti ostajajo v nekaterih gibanjih in strankah reference *velikih, modrih* ali *odločnih* mož, tako kot Stalin pri komunističnih in velikoruskih nostalgikih ter Hitler in Mussolini med (skrajnimi) desničarji v Nemčiji, Avstriji ali Italiji. Na teh prostorih zbuja skrb npr. protiromski izgredi; neonacizem in ksenofobija v Nemčiji, na Madžarskem in v Romuniji; skupine skrajnežev, nacionalistov, antisemitov itn.: tako na Poljskem, Češkem, v Avstriji, Ukrajini, na Slovaškem in na Hrvaškem. Ti zadnji državi sta imeli – po dolgi vladavini tujcev – "neodvisni" državi le za časa 2. svetovne vojne, zato je vrednotenje tega obdobja pri njiju še posebej zapleteno. Pojavljajo se tudi problemi z nacionalnimi manjšinami, npr. v Romuniji in na Slovaškem.

Skupna značilnost srednjeevropskih držav, ki so zopet v *prehodnem obdobju* – tako tistih, ki so se "osvobodile" izpod

¹⁷ T. Mastnak, *Vzhodno od raja*, str. 167, pa tudi 187-197.

¹⁸ *Antipolitika. Srednjeevropske meditacije*, str. 132.

¹⁹ G. Schopflin, *Konservativna politika in konservativni dejavniki v postkomunističnih družbah*, str. 523.

²⁰ *Ali bo v vzhodni in srednji Evropi zmaga demokracija?*, str. 419-421.

večnacionalnih zvez, kot tistih, ki jih je vezala omejena suverenost – je, da so prej lahko vse svoje probleme naprtili širši državni instituciji, socialistični ureditvi ali neugodni mednarodni konstelaciji, v kateri so se znašle. Vedno je bil kriv nekdo drug. Sedaj je situacija drugačna; le še najbolj zadržte stranke vztrajajo pri starih sovražnikih in njihovih demonskih zarotah. Vendar njihovega pomena ne gre zanemarjati. Mnogo lažje je namreč preganjati vselej hvaležno podobo zunanjega krivca ali notranjega izdajalca za svoje tegobe, kot pa priznati, da nove razmere in svoboda prinašajo mnoge prej nepredstavljive dileme in težave; da so tudi te njihov nujni sestavni del.

Poljski družboslovec Jerzy J. Wiatr prepoznava štiri glavne nevarnosti, ki ogrožajo postsocialistične družbe vzhodne in srednje Evrope. Prva je gospodarska nestabilnost; druga etnični spopadi in antisemitizem. Mednacionalna nasprotja so npr. na tleh nekdanje Jugoslavije zares prerasla v krvavo vojno. Tretja nevarnost tiči v radikalizaciji političnih skrajnosti, v revanšizmu in maščevalnosti, ki sta npr. v Pragi in Sofiji pripeljala do požiga stavb Komunistične partije. Zadnja med nevarnostmi za nove postsocialistične družbe je politična avtoritarnost, slavitve predvojnih tradicij avtoritarnih režimov (npr. kult maršala Jozefa Pilsudskega na Poljskem): tako zaradi narave politične tradicije kot zaradi pomanjkanja trdne vključenosti v konstitucionalizem. Najresnejši kandidat za *grobarja* mladih demokracij pa je – tako Wiatr – nacionalistično-populistično gibanje pod vodstvom karizmatičnega voditelja.²⁰

5.

Poleg mitov o kulturnosti in prehodnosti ter francjožefovskega mita lahko v obravnavanih samopredstavah zasledimo tudi druge mitske zgodbe, ki so pogosto v popolnem navzkrižju z njimi. V mitologijah srednjeevropskih narodov tako zasledimo mitske predelave zgodovinskih dogodkov, dihotomije večnih sovražnikov/zaveznikov, grandomanske umisleke, narodnjaško kulturno produkcijo, nacionalistične in antisemitske mite, mistificiranje nacionalne pripadnosti in sklicevanje na božjo legitimnost. Po drugi strani pa primerjave z zgodovinskimi dejstvi razgaljajo neosnovanost tako treh najbolj izpostavljenih kot tudi ostalih mitskih zgodb.

Srednja Evropa – *au-dela de slogan* – v zgodovini ni bila imuna za prav takšne sovražnosti, bolne apetite, krvoločnosti, kot jih je in jih sedaj prepoznava pri svojih sosedih. Ti nastopajo kot moteč, neprijeten spomin in se poskušajo ustrezno oprati, včasih celo z razdelitvijo krivde med krvnike in žrtve. Tudi na prostorih srednjeevropskega *kraljestva duha* je prihajalo

do konfliktov med *starimi*, *zgodovinskimi* in *nezgodovinskimi* narodi, zamudniki, med velikimi in malimi, šibkimi in močnimi narodi, tistimi z moderno nacionalno zavestjo in drugimi brez nje²¹. Temna stran zgodovin srednjeevropskih narodov ni le posledica neugodnih zunanjih vplivov močnih sosedov, ki bi pritiskali nanje. Čeprav so se pogosto direktno vmešavali, pa celotne srednjeevropske stvarnosti – tudi tiste manj prijazne, manj *kulturne* in idilične – ne gre razlagati le z njimi, mimo domačih razmer in ukoreninjenih prepričanj.

Namerno bom omenil le nekatere dogajanja, ki sicer med seboj močno odstopajo po moči in okrutnosti. Omejil se bom na zadnji dve stoletji in s tem zanemaril prejšnje dogodke, npr. travmatično (proti)reformacijo z žalostnim vrhuncem v tridesetletni vojni. Srednjo Evropo so pretresali: reakcionarni absolutizmi; pangermanski in panslovanski centrifugalni poskusi; stoletni madžarizacijski pritiski na Hrvate in Slovake in germanizacijski na druge narode. Med vojnami so tu pognali – razen na Češkoslovaškem – avtoritarni, celo fašistoidni režimi; vrstili so se državni udari, teroristične eskapade in krvave revolucije z leve in desne; obstajali so ozemeljski spori. Pojavila sta se nemški nacizem in avstrofašizem; antisemitizem in iztrebljenje Židov, te *združujoče prvine v srednji Evropi 20. stoletja* (Kundera). Po 2. svetovnem spopadu čistke in komunistični prevrati (imenovani *socialistične revolucije*); (raz)dejanja rdeče oblasti in komunistične eshatološke napovedi v državah *ljudske* demokracije; in zatrite vstaje iz časa tankovskega komunizma.

Srednjeevropske nacionalne mitologije praviloma vključujejo stare – tako mitske kot zgodovinske – zgodbe in jih v aktualnih dogajanjih poljubno reproducirajo. Med prve lahko prištejem npr. zanosno pisanje o staroslovanskem panteonu Jana Kollarja, panslavistično orientiranega slovaško-češkega pesnika iz prve polovice prejšnjega stoletja. M. Eliade piše, kako so se romunski intelektualci iz 18. in 19. stoletja – zaradi zavesti o latinskem jeziku – imeli za potomce Rimljanov; Madžari pa so zavest o

²¹ Mednje lahko prištejemo npr. Kašube, Lužiške Srbe ali Rome.

²² M. Eliade, **Mit i zbilja**, str. 163 in 164.

²³ Zlasti v liberalno-razsvetljenski tradiciji je bil prikazan kot demokrat, domoljub, kot borec za svobodo prepričanja in vesti, za napredek in prosvetljevanje, za nacionalno neodvisnost in družbene reforme; vidno mesto je zasedel tudi v povojnih marksističnih koncepcijah češke zgodovine.

²⁴ P. Mojzes, **Yugoslavian Inferno**, str. 25.

svoji plemenitosti in zgodovinski misiji našli v mitu o poreklu Hunorja in Magorja v herojski sagi o Arpadu.²²

Na drugi strani so zgodovinski zgledi in prelomnice, pogosto tudi spomini na srednjeveško državnost. Na Madžarskem jih obstaja kar nekaj: hunska moč in neugnanost kralja Atile, širnost dežel svetega Štefana, renesansa v Korvinovem času, boj proti Turkom in okupacija v 16. in 17. stoletju, dogodki 1848. in 1849., dualizem od 1867. leta, izguba ozemelj po 1920. (ter stalne želje po reviziji trianonskega miru) in brutalno zadušena vstaja 1956. ter usoda Imreja Nagyja. Na Poljskem staro kraljestvo, njegove delitve 1772., 1793. in 1795. (ideja o obnovljeni Poljski, *Polonia Restituta*), boji in vstaje proti tujcem (npr. 1830-1831. in 1863. proti Rusom ter 1846. proti Avstrijcem) in kalvarija med 2. svetovno vojno (razkosanje države, Katynski gozd, nacistični genocid, varšavska vstaja 1944.). Krščansko Evropo naj bi rešili pred Mongoli v 13. stoletju, pred Turki 1683. z Janom Sobieskim na čelu in pred boljševiško armado s čudežem pri Visli 1920. leta.

Na Češkem so taka asociativno težka dogajanja, gibanja in osebnosti Vaclav I. Sveti; srednjeveško kraljestvo Premyslidov in Luksemburžanov, saj je bila Češka v 14. stoletju središče evropskega intelektualnega življenja; Jan Hus, ki ga zaradi njegovih religioznih in politično-nacionalnih ciljev častijo prav po svetniško²³; taboritsko gibanje; počasno izgubljanje samostojnosti, dokončno s porazom pri Beli gori 1620 (*češka kalvarija*); in razcvet ob prelomu 19. stoletja. Vaclav Havel govori o češkem kompleksu, saj se niso branili ne 1938, ne 1948, niti 1968. Avstrijci proslavljajo obletnice priključitve dela Koroške po plebiscitu 1920. leta. Hrvati obujajo spomine na boje s Turki, npr. na bitko 1715., z vsakoletno prireditvijo *Sinjske alke*. Njihovo upornost poosebljajo kapetan Nikola Zrinski, ki je junaško padel pred turško premočjo v Sigetu 1566., zarotnika zoper habsburški dvor Petar Zrinski in Franjo Krsto Frankopan ter ban Josip Jelačić.

V mitski misli je odnos prijateljstva ali sovraštva zgodovinsko zafiksiran, statičen. Toda tudi na prostorih srednje Evrope (v preteklosti) ni (bilo) ne *naravnih* ali *zgodovinskih* sovražnikov, niti zaveznikov. Habsburški dvor je namenoma dopuščal turška pustošenja na Madžarskem in Hrvaškem, da bi oslabil uporno in močno plemstvo obeh dežel.²⁴ Turkom se je v pohodu nad *zlato jabolko*, Dunaj, 1683. leta pridružila tudi vojska upornih Madžarov. 1849. je avstrijski cesar Franc Jožef s pomočjo Rusov potolkel vstajniške Madžare; leto prej pa se je proti njim borila hrvaška vojska pod poveljstvom bana Jelačića. Konrad govori o nenavdušenih, *zvičajnih zavezništvi*h Madžarov: poleg tistega s Turki še z Nemci med 2. svetovno vojno in pozneje z Rusi. Jugozahodni bok črno-žolte monarhije je med prvo svetovno vojno uspešno branil *soški lev*, feldmaršal Svetozar Borojević,

po rodu Srb iz bližine Kostajnice. Srednjeevropski Slovani so v zadnjih dvesto letih prijateljevali in se borili proti Nemcem in Avstrijcem.

V deželah jugovzhodne Evrope in na Češkoslovaškem so v letih 1944 in 1945 sovjetsko vojsko sprejemali z navdušenjem, kot osvoboditeljico; zasovražili so jo šele po slabih izkušnjah v naslednjih letih,²⁵ v obdobjih *intenziviranja razrednega boja* in *socialistične revolucije*. Šnajdarek med povečini rusofilske narode prišteva Čehi, Slovake, Bolgare in seveda Srbe; do svojih vzhodnih sosedov pa so najbolj zadržani Poljaki.²⁶ Vodilo poljske zunanje politike za časa Pilsudskega je temeljilo na *doktrini dveh sovražnikov*, ki je narekovala dobre odnose, ne pa tudi zaveznitva z Nemčijo in Sovjetsko zvezo.²⁷ Na Slovaškem so se občasno pojavljale ideje o politični povezavi z Rusijo ali Poljsko. Na Češkem so obstajale tako avstrofederalistične zamisli *mladočehov* kot panslavistične *staročehov*.

Na teh ozemljih je pogosto prihajalo do načrtov malih narodov po *Velikih* državah; obenem pa je to prispevalo k njihovim emancipacijskim in osvoboditeljskim prizadevanjem. Narodna gibanja z začetka prejšnjega stoletja so se tudi na tleh srednje Evrope šla *vojne zemljevidov*. Madžari so sanjali o monolitni kraljevini na zgodovinskih ozemljih države; Čehi o svoji državi, sestavljeni iz zgodovinskih provinc Češke, Madžarske in Šlezije, kjer so povsem prezrli nemško manjšino; na Slovaškem so nekateri med Tatrami in Donavo ignorirali vse, ki niso govorili slovaško; in tu je še ideja o Veliki Romuniji, ki naj bi ležala med Dnestrom in Tiso. Bolgarski kralj Boris III. je gojil idejo o Veliki Bolgariji. V času nacionalizma je prišlo do negativne interpretacije kulturne raznolikosti, saj sta se kot pozitivni vrednoti začeli izpostavljeni jezikovna homogenost in asimilacija.²⁸

G. Heimann je celo zatrdil, da je ideja o nacionalni državi na področju srednje Evrope mnogo več uničila kot zgradila, saj je presajanje oz. nasilno instaliranje tega koncepta v tukajšnja etnično heterogena ozemlja milijone ljudi stala življenja ali domovine.²⁹ Srednjeevropske države so po 2. svetovni vojni postale mnogo bolj etnično »čiste« kot njihove predhodnice. In to s fizičnim izginotjem mnogih »velikih« nacionalnih manjšin: Židje so bili iztrebljeni ali so pobegnili (npr. na Poljskem jih je bilo leta 1939 3.440.000, 12 let kasneje pa nekaj manj kot sto tisoč), Nemci izgnani (npr. iz Poljske 8 milijonov, iz Češkoslovaške 3), mnoge druge manjšine so se prostovoljno ali prisilno odselile, na njihova mesta so prišli sonarodnjaki iz drugih držav... Leta 1921 je bilo 69,2 odstotka poljskih državljanov tudi poljskega porekla, 1931. 68,9 odstotka, leta 1948 pa kar 97 odstotka.

Crampton prišteva med ideološke tokove v medvojnem obdobju vzhodno- (in srednje-) evropskih držav komunizem,

²⁵ Glej tudi F. L. Lendvai, **K vprašanju o srednji Evropi: zgodovinske regije v Evropi**, str. 873.

²⁶ A. Šnajdarek, C. Mazurowa-Chateau, **La nouvelle Europe centrale**, str. 12 in 13.

²⁷ R. J. Crampton, **Eastern Europe in the Twentieth Century**, str. 52.

²⁸ C. Gy. Kiss, **Ubi Leones**, str. 157.

²⁹ V prispevku **Neprikladnost nacije-države za srednjo Evropu**.

³⁰ *Ibid.*, str. 152-176.

³¹ *Znano je geslo Slovaška Slovakom, Palestina Židom, Donava za Čehe.*

³² *Razlaga tu sledi predusem prispevku J. K. Hoenscha, Slovakia: "One God, One People, One Party!" – The Development, Aim, and Failure of Political Catholicism.*

³³ R. J. Crampton, *ibid.*, str. 92 in 93.

fašizem in antisemitizem,³⁰ ki so jih uresničevale njim pripadajoče organizacije in stranke. Med poljskimi nacionalisti so bili antisemitizem, strah pred nemškimi pritiski in nezaupanje do domačega plemstva (*žlahte*) močni že pred 1. svetovno vojno. Odnose med Poljsko in Češkoslovaško je obremenjevalo vprašanje mejnega mesta Tešin. Na Slovaškem so se med vojnama desno orientirani zbirali okoli gesel kot *En Bog, en narod, ena stranka* ali *Slovaška Slovakom*; nacionalističnih ideologemov zemlje in krvi; in stranke, ki sta jo vodila katoliška duhovnika (najprej Andrej Hlinka in potem Jozef Tiso). Med njimi je vladalo protižidovsko in protičeško razpoloženje;³¹ 1923. leta pa je bila ustanovljena katoliško usmerjena paravojaška organizacija *Rodobrana*, kasneje pa še fašistična *Hlinkova garda*. Po Tisovi zgodovinski ideologiji je slovaški narod dobil posebno vlogo v božjem planu, misijo za vse Slovane: Slovaki – seveda pod vodstvom katoliške cerkve – naj bi utrli pot čistemu slovanstvu v sferah politike, etike, religije in kulture.³²

V ogrskem delu dvojne monarhije je sprva prihajalo do kulturne, kasneje pa do vse močnejše politične madžarizacije. V obdobju dveh let (1918-1920) so državo pretresle tri revolucije: najprej demokratska pod vodstvom liberalnega centra; potem boljševiska, katere *rdeči teror* so spremljala še razdejanja zaradi bojev z Romuni in Čehi zaradi Slovaške; in potem še desna kontrarevolucija admirala Hortyja, ki je prinesla še *beli teror*. Naslednji šok za državo je bila trianonska konferenca junija 1920, ko je kar tretjina Madžarov ostala izven meja države, le-ta pa je bila skrčena na vsega 32 odstotkov starega zgodovinskega kraljestva. Hortyjev režim v medvojni Madžarski je bil antikomunistično in antisemitsko naravnani ter nacionalističen. Pojavil se je celo nejasen koncept *madžarizma*, ki je vključeval idejo o *Karpatsko-Donavski veliki domovini* kot tretji najmočnejši sili sveta (poleg nemškega rajha in japonskega cesarstva na vzhodu).³³ Fašisti so organizirali svoje oddelke, imenovane *Streličasti križi*.

V medvojni Romuniji je prihajalo do etničnih konfliktov med Romuni in močnimi manjšinskimi skupinami. Desnica jih je še podžigala z idejami o *romunskem duhu* in *romunski nadarjenosti*. Država je preživljala zelo nemirni desetletji: 1928. leta je prišlo celo do poskusa *marša na Bukarešto* v Mussolinijevem stilu. V Romuniji je pognalo med vsemi obravnavanimi državami najmočnejše fašistično gibanje. Njegov pobudnik je bil terorist Corneliu Zelia Codreanu, ustanovitelj *Lige nadangel Mihaela* (kasnejše *Železne garde*). Ime je dobila po tem, ko se je Codreanuju prikazal nadangel Mihael in mu naročil, naj *romunsko ljudstvo povede v novo dobo harmonije in čistosti*. Ta skrajno nacionalistična organizacija ni bila znana le zaradi šovinizma, antisemitizma, antikomunizma in privrženosti

pravoslavju, ampak tudi zaradi obskurnih ritualov, magije in kultov smrti, krvi in samožrtvovanja.

Za srednjo Evropo je bil v preteklosti značilen po eni strani razmeroma visok delež židovskega prebivalstva, po drugi pa močan antisemitizem. Po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji so se srednjeevropski antisemiti še opogumili; mnoge države so uvedle protižidovsko zakonodajo. Med Poljaki je bil antisemitizem razširjen že pred 1. svetovno vojno, med vojnoma pa tudi med mladino in intelektualci: pojavljale so se celo ideje o njihovi kolektivni preselitvi. Desničarski politik Roman Dmowski je rohnел zoper *židovsko-prostozidarski liberalizem*. Hortyjev režim je obtoževal Žide zvez s komunisti med revolucijo in izpostavljал židovsko poreklo njenih voditeljev, tudi Bele Kuna. Oblast je uporabljala tudi v mnogih drugih državah tedaj pogost ukrep, namreč *numerus clausus* za Žide, ki so se vpisovali na univerze, in za določene poklice. Romunska vlada je že v drugi polovici prejšnjega stoletja uvedla antisemitske ukrepe, nestrpnost do Židov pa se je – kot v sosednji Bolgariji – nadaljevala tudi med vojnoma. Do protižidovskega razpoloženja je prihajalo tudi na Češkoslovaškem in na Hrvaškem. Med drugo svetovno vojno so k nacističnemu uničevanju srednjeevropskih Židov precej pripomogli domači vojaški in ideološki zavezniki nacistov.

Leta 1968 so Sovjeti skupaj z zavezniki v široki propagandni akciji zoper dogajanja na Češkoslovaškem posebej obtoževali tamkajšnje Žide, češ da tvorijo samo jedro češkoslovaškega odklona.³⁴ Istega leta so poljske oblasti z univerze "počistile" okoli 20.000 židovskih ali neodvisnih intelektualcev. Antisemitski predsodki so živi tudi v Avstriji. Med parlamentarnimi volitvami leta 1970 je – zaradi napovedi, da bi utegnil zmagati socialist Bruno Kreisky – Avstrijska ljudska stranka sprožila kampanjo, v kateri je svojega kandidata propagirala kot *pravega Avstrijca*. Protižidovsko propagando je bilo mogoče opaziti med prvimi demokratičnimi volitvami po padcu komunizma v Romuniji, na Madžarskem in na Poljskem, kjer so npr. vlado Mazowieckega obtožili, da ima med svojimi člani *skritega Žida*.³⁵ Protižidovsko razpoloženje torej ostaja, čeprav je srednja Evropa sedaj praktično *Judenfrei*: govorimo lahko o "antisemitizmu brez Židov". Židje so bili torej zares *združujoča prvina v srednji Evropi 20. stoletja*, vendar ne le zaradi njihovega kozmopolitskega kulturenega in političnega pečata, ki so ga tam pustili. Prav antisemitizem je bil namreč pogosto edina skupna, povezovalna točka mnogih nacionalističnih gibanj v tem delu sveta. Drugače rečeno, *združevali* so tudi oz. predvsem nestrpnost in sovraštvo nacionalnih desnic v vseh deželah, kjer so bivali.

Dalje, v srednjeevropskih državah je pogosto prihajalo do mitiziranja nacionalne identitete. Voditelj madžarskih fašistov

³⁴ Posebno so še krivili Eduarda Golstuckerja, predsednika zveze češkoslovaških pisateljev. Glej A. Šnajdarek, C. Mazurowa-Chateau, *ibid.*, str. 282.

³⁵ J. J. Wiatr, *ibid.*, str. 420.

³⁶ R. J. Crampton.,
ibid., str. 162-165.

Szalasi je bil npr. prepričan o mistični zvezi med Madžari sedanjih, preteklih in prihodnjih generacij. Njegov romunski sodobnik Codreanu je trdil, da narod ni le skupek živih organizmov, saj vključuje tudi *duše in kosti mrtvih*. Za razliko od 19. stoletja, ko si je svetovljanska romunska buržoazija – sicer neuspešno – prizadevala ustvariti iz Bukarešte *novi Pariz*, pa so generacije po 1918. iskale in našle zglede v prvobitnih, *nepokvarjenih* kmečkih tradicijah.³⁶

Nacionalne in politične mitologije srednjeevropskih narodov so se pogosto sklicevale tako na izročilo prevladujoče cerkve kot na boga, npr. med vojnama na Slovaškem (*Za Boga in za*

narod). Codreanu je izjavil, da so Romuni *božji otroci, ki jih blagoslavja pravoslavna cerkev*. V ustavi Tisove Slovaške je bilo zapisano, da je bila ustvarjena *po božji volji*; v poljski iz leta 1935 pa, da predsednik ni odgovoren le pred sejmom, ampak tudi pred *Bogom in Zgodovino*. Situacija na Poljskem je specifična: med cerkvijo in državo so se spletle močne vezi že od 10. stoletja dalje. Katoliška cerkev je v vsej novejši zgodovini – drugače kot npr. na Madžarskem ali Češkem – vneto sodelovala v boju z močnimi sosedi in pri krepitvi narodne zavesti. V 80. letih tega stoletja je bila integralni del poljskega političnega sistema, celo eden od glavnih centrov političnega življenja.³⁷ Po padcu komunizma pa si prizadeva stopiti na prizorišče kot politična sila, zlasti s sklicevanjem na moralno prenovo in pretekle zasluge. Podobno tudi češki katoliki govorijo o *desetletju duhovne preнове*.

In nenazadnje: tudi na kulturnem področju je ob prevladujoči kozmopolitski in humanistični orientaciji obstajala tudi avtoritarna, "narodnjaška" kulturna drža in produkcija. Tako v srednji Evropi kot v Sloveniji je bila narodobudniška romantika do konca 19. stoletja prevladujoča, še daleč v 20. stoletju pa enakovredna in vzporedna smer.³⁸ Kot sem že omenil, je pri vseh srednjeevropskih literaturah prihajalo tudi do nekritičnega glorificiranja habsburških vladarjev. Skratka, vse to dokazuje misel Petra Vodopivca, da je zgodovina – zaznamovana z nacionalno nestrpnostjo in ekskluzivnostjo, medsebojnim obračunavanjem in uničevanjem – v razpravi o srednji Evropi prej v svarilo kot v oporo in pomoč.³⁹ Na teh prostorih je redno prihajalo do številnih bolečih, travmatičnih prehodov in epizod, ne pa izključno do samoumevnih *mirnih revolucij normalnosti*. Toda, kot kaže, vsa ta zgodovinska dejstva ne vplivajo kaj dosti na mitsko samodojemanje srednjeevropskih držav.

6.

Prav na primeru bajeslovnih imaginarijev srednjeevropskih narodov lahko potrdimo Barthesovo prepričanje, da je mitologija soglašanje s svetom, toda ne s takim, kot je, ampak s takšnim, kakršen teži postati⁴⁰. Pestrost obravnavanega bloka prav ničesar ne pove o dejanskih odnosih znotraj njega, ki so (bili) daleč od sedanjih paseističnih reminiscenc, prav tako pa ni nobeno jamstvo za sožitje. Zakaj je torej tako mitsko samopredstavljanje problematično? Predvsem zato, ker srednjeevropstvo predpostavlja kot nekaj danega in hkrati dokončnega, nekaj, kar pridobimo že s svojim bitjem in žitjem na tem kulturno, politično in seveda geografsko težko opredeljivem ozemlju. Tako naj nacionalne biti njegovih narodov ne bi obliko-

³⁷ H. Lisicka, *The Role of Roman Catholic Church in the Political System of the Polish People's Republic in the 1980's*, str. 151, 156 in 159. V programu sindikata *Solidarnost* iz leta 1985 je **družbena doktrina Rimsko-katoliške cerkve** omenjena že v prvem odstavku; bila naj bi tudi **najvišja moralna avtoriteta** v državi. Glej str. 162 in 163.

³⁸ L. Kreft, *Estetika in poslanstvo*, str. 44.

³⁹ *Ibid.*, str. 12.

⁴⁰ *Mythologies*, str. 156.

⁴¹ Glej tudi članek R. Paviča **Razlozi za Mitteleuropu**, str. 70 in 71.

vali časti in krvi žejni vojskovodje, veliki politiki, ampak "ljudje duha", kulturniki, umetniki, misleci.

Avtohtona polikulturalnost, svetovljanskost, tolerantnost, omikanost, sobivanje različnosti, strpnost v medsebojnih odnosih itn., skratka *srednjeevropskost*, pa seveda ne more biti nekaj, kar imamo že po sebi oz. v sebi, temveč je stvar, ki jo je treba vedno znova pridobivati. Ne gre za nespremenljivo, inherentno lastnost, ampak za držo, ki lahko preživi le v sosledju doseženih kompromisov, usklajevanj, dogovorov; in pripravljenosti zanje in nanje. Zgleda simbioze različnih kultur, nacionalnosti in veroizpovedi lahko najdemo tudi drugod po svetu, nenazadnje celo – do nedavnega – na sedaj tako hudo klevetanem Balkanu. Srednjeevropska dejanskost si mora nehati nostalgичno izmišljati prednosti izgubljene *zlate dobe*, nehati mora obnavljati preživelo v stalnih prehodnih časih in varljive zgodbe o kulturni odličnosti ter se zazreti v kooperativno prihodnost.⁴¹ Kulturnost seveda ni cilj, ampak pot do njega. In tu je glavna razlika in priložnost, po kateri in v kateri se srednjeevropske dežele lahko odslej ločijo od svojih sosed in sodobnic, ki probleme rešujejo na bolj ali manj nasilen oz. hegemonističen način.

LITERATURA

- BARTHES, R. (1963): *Mythologies*, Vintage, London.
- BUČAR, F. (1991): *Srednja Evropa – mit ali stvarnost*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 55-65.
- GRIFITH, Willian E. (ur.) (1989): *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain* Westview Press, San Francisco in London.
- CRAMPTON, R. J. (1994): *Eastern Europe In The Twentieth Century*, Routledge, London and New York.
- ELIADE, M. (1970): *Mit i stvarnost*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- FOUGEYROLLANS, P. (1985): *Les metamorphoses de la crise (Racismes et revolutions au XXe siecle)*, Hachette, Pariz.
- GONCZ, A. (1993): *Politika in literatura: Politika v literaturi in literatura v politiki*, Nova revija, Ljubljana, 132/1993, str. 404-412.
- Pogovor Adama Michnika z Vaclavom Havlom, *Prečudovito obdobje post-komunizma*, Nova revija, Ljubljana, 121- 122/1992, str. 598-617.
- HELMANN, G. (1988): *Neprikladnost države – nacije za srednjo Evropu*, *Socializam u svetu*, Beograd, 64-66/1988, str. 217-219.
- HOENSCH, JORG K. (1987): *Slovakia: »One God, One People, One Party!« – The Development, Aim, And Failure Of Political Catholicism*, v zborniku: *Catolics, The State, And The European Radical Right, 1919-1945*, Social Science Monographs, Boulder, str. 158-181.
- KERŠEVAN, M. (1993): *L' ambivalence dans la revitalisation religieuse dans les societes post-socialistes*, *Social Compas*, 1/1993, str. 123-133.
- KISS, Csaba, GY. (1991): *Ubi Leones*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 151-160.
- KOLAKOWSKI, L. (1989): *Prisutnost mita*, Pečat, Beograd.
- KONRAD, G. (1987): *Antipolitika Srednjeevropske meditacije*, KRT, Ljubljana.

- KOS, J. (1991): *Srednja Evropa kot literarnozgodovinski problem*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 41-53.
- KREFT, L. (1994): *Estetika in poslanstvo*, ZPS, Ljubljana.
- KUNDERA, M. (1984): *Tragedija srednje Evrope*, *Nova revija*, Ljubljana, 30/1984, str. 3456-3468.
- LENDVAI, FERENC L. (1992): *K uprašnju o srednji Evropi: Zgodovinske religije v Evropi*, *Nova revija*, Ljubljana, 123-124/1992, str. 869-876.
- LISICKA, H. (1992): *The Role Of Roman Catholic Church In The Political System Of The Polish People's Republic In The 1980's*, v zborniku: *The Protracted Death-Agony Of Real Socialism*, Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences, Varšava, str. 151-166.
- MASTNAK, T. (1992): *Vzhodno od raja*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- McNEILL, WILLIAM H. (1986): *Mythistory And Other Essays*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- MELETINSKI, E. M.: *Poetika mita*, Nolit, Beograd.
- MITTERAUER, M. (1990): *Jubileji in zgodovinska zavest*, v zborniku: *Vsi Tukididovi možje*, KRT, Ljubljana, str. 179-196.
- MOJZES, P. (1994): *Yugoslavian Inferno (Ethnoreligious Warfare In The Balkans)*, Continuum, New York.
- OGRIS, G., LAY, M., TOŠ, N. (1995): *Novi nacionalizem na vzhodu in zahodu, Slovenija in Avstrija – prvi rezultati*, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 1-2/1995, str. 20-31.
- PAVIĆ, R. (1990): *Razlozi za Mitteleuropu*, *Kulturni radnik*, Zagreb, 4/1990, str. 55-75.
- ROVAN, J. (1992): *Evropa domovin ali Evropska nacija?*, *Nova revija*, Ljubljana, 123-124/1992, str. 882-888.
- SALMAN, H. (1992): *Identiteta srednjeevropejca*, *Nova revija*, Ljubljana, 123- 124/1992, str. 877-881.
- SCHOPFLIN, G. (1993): *Konservativna Politika in konservativni dejavniki v postkomunističnih družbah*, *Nova revija*, Ljubljana, 133/1993, str. 515-524.
- STOJKOVIĆ, B. (1993): *Evropski kulturni identitet*, Prosveta, Niš, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
- STRASSOLDO, R. (1991): *Meje in sistemi*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 171-193.
- ŠNAJDAREK, A., MAZUROWA-CHATEAU, C. (1986): *La nouvelle Europe centrale*, Imprimerie nationale, Pariz.
- TOMAŠIĆ, D. (1990): *Osebnost in kultura v vzhodnoevropski politiki*, *Nova revija*, Ljubljana, 93-94/1990, str. 176-199.
- VODOPIVEC, P. (1991): *Srednja Evropa je, srednje Evrope ni*, v zborniku: *Srednja Evropa*, MK, Ljubljana, str. 5-13.
- Srednja Evropa, nekdanja Jugoslavija in Balkan: Novi ali stari nacionalizem?*, *Glasnik Slovenske Matice*, Ljubljana, 1-2/1993, str. 1-14.
- WIATR, JERZY J. (1991): *Ali bo v vzhodni in srednji Evropi zmagala demokracija?*, *Teorija in praksa*, Ljubljana, 3-4/1991, str. 416-422.